

## Обрад Цицил:

Ја сам, другови, читајући *Преглед* био под утиском који ми је потврђен слушајући вашу дискусију, као да је овај рад, нарочито у неким поглављима, окарактерисан нечим недореченим, нечим недостудираним. Сем тога, често и овлаш формулисаним мислима и заузетим ставовима.

Покушаћу да ово илуструјем са неколико примјера. А при том ћу настојати да избјегнем понављање онога што су другови рекли већ у току данашње дискусије, али не могу избјећи да се не сложим са извјесним констатацијама изреченим у досадашњој дискусији.

Акцептирам примједбу друга Терзића да је за историчара велико искушење присуство актуелности, а тај моменат, мени се чини, аутори овога *Прегледа* нијесу успјели да савладају, да се од њега дистанцирају.

Слажем се и са примједбама да *Преглед* историје није сачувао континуитет у излагању материје, па се добија утисак као да је нешто ишчупано, као да је континуелни развој историје Партије мјестимично ишчупан и тако остављен неповезан са читавим историјским процесима који су се одвијали на нашем терену, а у које се процес Партија у свом раду уклапала и брзо се оаживјела са стварношћу одговарајућег момента, што ће се видјети нарочито у оном најзначајнијем домету партијске активности и рада — у народноослободилачкој борби.

То је једно. А друго, мени се чини, не само што није сачуван тај континуитет него има извјесних мјеста гдје су учињене поједине констатације, и то прилично значајне, а да нијесу поткријепљене, објашњене. А та мјеста и појаве о којима је ријеч чини ми се да су прилично значајне.

Тако у *Прегледу* на страни 72. стоји и ово: „У Македонији и Црној Гори добила је (Партија — О. Ц) готово двије петине свих предатих гласова“. Па онда мало даље на истој страни: „Резултати избора су још једном потврдили да су масе радног народа прихватиле КПЈ као своју Партију“. Овдје је ријеч о изборима за конституанту одржаним 28. новембра 1920. године. И ове констатације као факта стоје, али ту нема никаквог објашњења те појаве, која је, како је ја схватам, веома интересантна. Јер то је почетак рада, постојања КПЈ у Црној Гори. То је 1920. година, дакле непуне двије године последије уједињења Црне Горе са Ср-

бијом. За обичног читаоца поставља се питање, хтјели-не хтјели: одакле такво стање и расположење у Црној Гори? Откуда таква оријентација? Познато је да је у Црној Гори постојала традиција, да је живјела косовска легенда, да је била распрострањена и доста широко прихваћена идеја уједињења са Србијом итд. А откуд сад одједанпут да се Црногорци тако брзо и тако масовно оријентирају за КПЈ и да јој дају тако бројне гласове? Гдје је материјална и идеолошка експликација тога? Има људи који за то имају објашњење, мада то у *Прегледу* није речено, у тврђењу да су за КПЈ гласале масе црногорских федералиста које нијесу биле за уједињење са Србијом. Но ја мислим да то није објашњење, или бар није потпуно објашњење. Јер има срезова, ја узимам за примјер тадашња два дурмиторска среза, који су били изразито „бјелашки“ — па су најмасовније гласали за Комунистичку партију. У *Прегледу*, истина, има и једно мјесто гдје се каже: да су се масе разочарале у режим, али како, и уколико за цијеле двије године живота тога режима, то остаје недоречено.

Мени се чини да ове моменте треба темељитије обрадити и дати им адекватније објашњење, а тиме и више мјеста у *Прегледу*.

Било је на црногорском терену појава и момената који у *Прегледу* нијесу ни додирнути, а били су тада живи, и људи их још и данас памте, наиме они учесници тих догађаја који су доживјели до наших дана. Илустрације ради навешћу сљедеће: аустроугарски окупатор је 1916. године интернирао из Црне Горе у Мађароку око 16.000 људи. Ови људи су тамо провели, у злогласним логорима у Нађмеђеру и Болдогасоњу, све до 1918. године. Многи су тамо помрли, а доста их се и вратило. Они су крајем 1918. и почетком 1919. године у Црну Гору међу широке масе донијели читав низ информација о октобарској револуцији и о Русији. Неки од њих су та обавјештења добијали од мађарских социјалиста. Можда и такве чињенице треба имати у виду.

Ту је дошао, наравно, и рад режимима који је озлоједио и разочарао масе радног народа, па онда рад, иако кратак и са низом недостатака, КПЈ — и све је то дало тако масовно оријентацију за КПЈ која се манифестовала на првом политичком изјашњавању, а то су избори за уставотворну скупштину.

Но релативно кратко вријеме послје тога, на изборима од 1923. године, ови се гласови огромно смањују, готово ишчезавају.

Али, мени се чини, а независно од тога губљења гласова, да та одређивљеност за Комунистичку партију никада није потпуно ишчезла.

И овим ја долазим на моју другу основну примједбу: недостатак континуитета.

У *Прегледу* је тај континуитет партијског рада и утицаја пресјечен, иако њега у веома разноврсним облицима и манифестацијама на терену стварно има. И чини ми се да је друг Ник-

чевић у праву кад примјећује да нема континуитета у обради појединих момената и поглавља, да нема континуитета у историји Партије на једној линији ни у националном питању итд.

Ја покушавам да континуитет активности Партије, односно одређене активности појединих комуниста у Црној Гори, пратим кроз један период гдје је он пресјечен, од Обзнане па до 1932. и 1933. године. И чини ми се, кад се сериозно приђе материјалу и виде манифестације и форме рада Партије које су и јутрос у дискусији помињане, да се може рећи да је рад Партије безмало континуелан за све вријеме — на разне начине и са ограниченим интензитетом. Кад ово кажем ја мислим ја многе чињенице које су биле манифестација рада Партије у разним формама.

Јутрос су у дискусији поменуте читаонице. У низу крајева у Црној Гори формиране су, у том периоду, читаонице које су по правилу организоване и вођене од стране комуниста или људи блиских Партији. Кроз ове читаонице је, на овај или онај начин, пласирана напредна литература или окупљани понеки млађи људи и информисани о гибањима и политичким превирањима у свијету, односно давана им, што је највише било могуће у датим условима, информација о Совјетском Савезу, о правилности совјетске политике, о значају октобарске револуције итд.

Али, нијесу биле само читаонице. Постојале су и друге форме рада Партије које би се могле навести. Неке од тих форми политичког рада били су зборови на саборима и црквеним славама, састанци на катуњима, излети по планинама итд.

Састанак код цркве на Жабљаку на дан Преображења више пута је искористићен као повод да се организује збор, истина импровизиран, на којем су комунисти као главни говорници преносили политичку линију Партије. Сличних зборових било је на катуњу Ружици на Сињавини, затим на планини Бјеласици, гдје су студенти комунисти говорили, и то увијек, на линији комунистичке идеологије, а понекад и конкретно на линији одређених политичких ставова Партије.

По мом мишљењу, тим манифестацијама, тим разним начинима рада комуниста појединачно, и Партије као цјелине, на одржавању континуитета преношења једног напредног политичког схватања и на мобилисању маса око таквог схватања, које је имало изванредну важност, дато је мало мјеста у овом *Прегледу*. Ово тим прије што сав овај рад није остао без утицаја на масе и што тај утицај не може бити заобиђен кад се буде објашњавало масовно прихватање платформе НОБ-а од стране широких слојева народа у Црној Гори 1941. године.

У уској је вези са овим што сам сам рекао још једна ствар, а нијесам запазио да је данас о њој говорено нити у *Прегледу* писано. Наиме, ја мислим да мора бити у односу на Црну Гору констатовано, као историјски факат у вези са почетком НОБ, да је утицај Партије на масе и прихватање њеног програма и плат-

форме народноослободилачке борбе био много јачи, много шири и да је ишао знатно испред организационе мреже и броја партијског чланства.

Партија је имала снажан утицај и масовну подршку од сељаштва у овим крајевима. И, у овом аспекту, као и иначе са становишта једне шире концепције и ширег прилажења, објашњавања који су то били ослонци Партије у вођењу народноослободилачке борбе и учешћу маса у тој борби под руководством Партије — тешко се може прихватити она евазивност, готово извињење за храброст коју су показали југословенски комунисти ослањајући се на село (страна 376). Или констатација на страни 351. гдје се каже: „Позив на оружану борбу и прве оружане акције партизанских одреда показали су да се Партија у то вријеме могла ослонити готово једино на свој актив и на класно свјесне раднике“. То звучи као одраз једнога сталног призвука другоразредне улоге села и сељаштва у НОБ.

Ја се с тим не бих сложио. И чини ми се да је то сужавање оне широке платформе на коју се Партија поставила мобилишући све радне људе и патриоте у НОБ. Преглед није селу и сељаштву дао мјесто које је оно имало и одиграло у НОР-у и револуцији. А ако повежемо читав низ манифестација, што важи и за друга подручја, мада ћу се ја задржати само на терену Црне Горе, од којих су неке данас овдје помињане, политичке манифестације у Никшићу приликом Стојадиновићева доласка, па преко Белведера, до првих масовних покрета у вези са разоружањем Италијана — основна маса је у ствари била искључиво сељачка са нешто интелектуалаца и то опет поријеклом са села, и свега понекоји радник.

Ја мислим да овај моменат треба одређеније поставити, дајући сељаштву мјесто које је оно имало у НОР-у и револуцији, не обзирајући се ни на какве већ устаљене формулације или ставове.

Ја начелно не волим да цитирам, али ако већ треба цитирати онда ћу се послужити једном изванредном, колико јасном толико и тачном мишљу Лењина, а она у суштини гласи: „Сељаштво је резерва револуције, или контрареволуције, према томе ко сељаштво мобилише и придобије на своју страну“. У нашем народноослободилачком рату мени се чини да је изванредно еклатантан примјер учешћа сељаштва у НОБ, и то на платформи политичке линије коју је заступала и спроводила Партија. Дакле, Партија је успјела да сељаштво мобилише на своју страну.

Сељаштво није само помагало НОБ, него ју је, својим људским и материјалним потенцијалом, изнијело и на својим леђима проијело, у првим годинама рата нарочито. И то треба, ја сматрам, темељитије и научније, на бази факата из нашег рата и револуције, и у свој ширини, с обзиром на све аспекте (патриотизам, слободарство, вјештина руковођења, озлојеђеност на стари режим итд.), проучити, обрадити и дати му одговарајуће мје-

сто у овом *Прегледу*, као и у потпуној историји чије писање предстоји.

Ово је, чини ми се, озбиљан недостатак.

Опасност која пријети историчарима од актуелности, релативне блискости догађаја које обрађује, није мимоишла ауторе *Прегледа*. И не само то. Има и неких ставова и интерпретација догађаја који наводе на помисао као да су аутори некако у извјесном смислу прихватили неки принцип о примату, или, ако хоћете, да неке ствари објашњавају глобално, шаблонизирајући их, а не базирајући их на живим фактима.

Рецимо, кад се говори о напуштању Ужица од стране руководства НОП и јењавању устанка у Србији послитје њемачке офанзиве, о преласку Врховног штаба и Централног комитета КПЈ у Фочу, онда на страни 384. пише и ово: „Стварање I пролетерске бригаде и њена акција посљедњих дана 1941. и почетком 1942. године у Санцаку и источној Босни потврдиле су могућност успјешног настављања борбе упркос губитку раније ослобођене територије у Србији. Њемачке дивизије још нијесу ни завршиле своју офанзиву у Србији, а партизанске снаге, чије су језгро чинили одреди повучени из Србије, стварале су ново жариште устанка и угрозиле многе значајне позиције окупатора у томе дијелу земље.“

Овдје је нужно рећи историјску истину. Нијесу одреди који су дошли из Србије чинили језгро оних снага које су тада стварале слободну територију и држале већ раније постојећу слободну територију, и то пространу слободну територију у Црној Гори првенствено, а онда и у Санцаку и источној Босни. На тој територији већ оперишу батаљони и одреди, стотине и хиљаде бораца, чије језгро не чине они који су дошли из Србије.

Не пада ми ни на крај памети да дискутујем о примату, или да одређујем ма којој земљи мјесто и улогу у НОБ, али мислим да историјска факта треба проучити и давати им онај значај и мјесто које су имала и одиграла у датом моменту.

Јер сви ти одреди, и они који су дошли из Србије, и они који су постојали на слободној територији у Црној Гори и Санцаку, као и они који су стварани од тада — сви су они били језгро I пролетерској и другим бригадама, а не само одреди из Србије.

Исти третман је и у односу на народноослободилачке одборе. У истом духу на стр. 392. пише: „На основу искустава из Србије и из других устаничких области, ЦК КПЈ је даље израђивао своје ставове о питању народне власти. Као резултат тога дошле су одлуке и упутства о задацима, устројству и раду народноослободилачких одбора на ослобођеним територијама, које је донио Врховни штаб фебруара 1942. године у Фочи“. С обзиром на чињенице везане за доношење овога документа — познатог под уобичајеним називом „Фочански прописи“ (Зборник, том II, књ. 2, док. 198), више би одговарало чињеницама ако би се рекло: с

обзиром на искуства из Црне Горе и Србије итд. Јер су искуства из рада НОО на дурмиторском подручју, која је пратио и у њима сарађивао од новембра 1941. године, у великој мјери помогла аутору ових прописа, Моши Пијаде, да састави „Фочанске претписе“, којима су у највећој мјери пренесена искуства и стечена пракса народноослободилачких одбора из шаљничког среза. Мени није доступан лични архив Моше Пијаде, али претпостављам да би се тамо можда још увијек нашло неких забиљежака које би ово више разјасниле, како у вези са овим прописима непосредно тако и у вези са организацијом и стварањем војнопозадинских власти.

Свим изложеним желим да поновим оно чиме сам почео: да у основи „Фочанских прописа“ нијесу само искуства из Србије, чак не ни као основна. Ако се стечена искуства набрајају, онда опет није на мјесту увијек негдје тражити извор свих почетака. Јер су директиве Партије и за устанак и за организацију целокупног рада и политике дате истовремено свим партијским организацијама и форумима у земљи, и они су их примењивали и развијали према објективним условима, постижући различите резултате у разним етапама, и ту нема шаблона ни првенства. Свака појава има да се проучи и до краја дорече.

Друг Милинко је једну ствар јутрос дотакао. Мени се чини да њу треба јасније поставити, управо ставити је у исти ред са осталим питањима за која се мисли да треба поново да буду размотрена, па нека се и оно расправи и одреди став. Ријеч је о борбама прије устанка. На страни 320. *Прегледа* говори се о отпору народа у Лици, на Кордуњу и у Босни и Херцеговини, народа који се склањао у шуме да би спасао голи живот, па се, поред осталог, каже и ово: „Тај отпор у источној Херцеговини већ је у јуну 1941. године узео размјере устанка“. Ово је тачна констатација и ја сматрам да је овим борбама требало дати у *Прегледу* још више мјеста, јер оне то заслужују. Борбе на граници Црне Горе и Херцеговине биле су организоване, иако у релативно малим локалним размјерама, али имају неке веома важне карактеристике: прво, временски такав први сукоб почео је 7. јуна 1941. године, а 28. јуна ослобођен је Автовац; друго, борбе су вођене против усташа и Италијана и овима су нанесени губици, десетине мртвих и рањених, оборен је и један непријатељски авион итд.

Доста је ствари данас ријешено и добро речено, и ја не желим да их понављам. Но има једна ствар о којој у *Прегледу* није донесена адекватна констатација. Има овлашних суђења и оцјена. Оно извјесно „колебање у устанничким редовима“ у Црној Гори послје напада на Пљевља, о којем се говори на страни 347, мало је овлаш пређено, и више је скренута пажња на створене повољне услове за рад непријатеља НОБ и сарадника окупатора. Међутим, ја сматрам да би било неправилно на томе остати а не подвући ону борбену готовост и помањкање сваког колебања које су показале народне масе и поред великих тешкоћа и бројних губитака. Ја желим да то нагласим, јер ми се чини да је о томе

ипак требало нешто рећи, а није ништа речено. Ако је у неким крајевима Црне Горе и било мало јачег јењавања полета и растурања неких од оних јединица које су пошле на Пљевља, онда бих ја желио да цитирам неколико факата из којих се врло одређено види да није било колебања у устаничким редовима и да комунисти у Црној Гори нијесу били ти који су се збунили. Рецимо прихватање болнице на Жабљаку и оних рањеника са Пљевља, као и других, и то не само од стране комуниста него и од стране широких сељачких маса, са одлучношћу и еланом као да су Пљевља била ослобођена. Два црногорска батаљона су ушла у састав I пролетерске бригаде, а могао је и трећи, онај од три чете Дурмиторског одреда које су због тога и остале на том терену, па су накнадно дошле из Санцака на Жабљак, од којих се она из Језерско-шаранског батаљона вратила, по наређењу ВШ, баш из самог мјеста Рудо — и то 27. децембра 1941. године.

То је једно, а друго, нова мобилизација је, одмах послје напада на Пљевља, извршена у срезовима дурмиторском и никшићком, тако да се у периоду децембра 1941. године — март 1942. бројне чете и батаљони са овог подручја боре и политички раде по Санцаку, од Бијелог Поља до Чајничка, у источној Босни до Рогатице и Праче, у Херцеговини до Гацка и Борча. У означеном времену мобилисано је и упућено тамо преко 1.500 бораца. Ту не може бити говора о неком колебању као основној појави.

А кад овај *Преглед* чита човјек који не зна како су стајале ствари, добија други утисак који не одговара стварности. Стога је то неодрживо и треба га на неки начин исправити.

Но и поред свих замјерки које су учињене овом *Прегледу* и материјалу њиме обухваћеном, ја се придружујем оним друговима који мисле да је боље да се и овакав појавио него да се уопште није појавио. Међутим, за мене још увијек остаје нејасно једно друго питање, а наиме: да ли овај *Преглед* треба да буде у другом издању са извјесним мањим корекцијама, или прво вршити шире допуне па тек онда давати друго издање.

Зашто овако говорим? Због тога што сматрам да написати историју, наравно, не можемо ако је не почнемо писати. И што би била извјесна форма идеализма чекати неког генијалног аутора или групу људи који ће написати историју Партије и свих оних перипетија и врло деликатних и тешких момената у четрдесетогодишњем животу и раду Партије, а нарочито у највећем дometу тога рада, у вођењу народноослободилачког рата и револуције — па да тој историји, томе раду, не буде замјерке.

Несумњиво стоји као оправдана примједба да је овакве дискусије требало водити док је овај материјал био у концепту и док је још могло да се утиче на његово дефинитивно оформљење. Али, кад су већ ствари овакве какве јесу, онда је грешке и сада боље исправљати заједничким напорима, јер је то једини пут да се дође до једне добре историје.

Оно што мене нарочито интересује, и чиме бих завршио своје излагање, то је да, по мом увјерењу, треба онај други, онај наредни дио посла који предстоји, тј. писање томова комплетне историје, о чему је друг Вујовић јутрос говорио, спремати темељито. Прикупљати, проучавати и обрађивати материјал, било да он добија форму монографије, или само прилога у часописима и научним публикацијама, јер без тог претходног посла нико неће написати три или четири тома добре историје.

А за ову тврдњу најбоља је илустрација баш овај *Преглед* о којем се дискутује, јер он, и поред великог труда и залагања аутора, има низ пропуста и овлаш датих свједочанстава и формулација које не могу издржати озбиљну критику којој једна оваква историја неминовно мора бити подвргнута.

Према свему томе, ја мислим да се све ове примједбе тичу колико постојећег *Прегледа* о којем је ријеч, толико и цјелокупне материје намијењене, или која ће тек бити намијењена, оној широј и потпуној историји од више томова. Слажем се са оним друговима који мисле да сваком оном историчару за кога се може рећи да има одлике и способности доброг историчара, још је једна изванредна предност, ако је има, и то да је и сам био учесник НОР-а.

Напоменуо бих још само једну ствар. Мени се јутрос свидјело уводно излагање друга Вујовића. Оно стоји у највећем дијелу овојих констатација. Оно је у ствари есенција примједаба на овај материјал. Али једна ствар ми ипак није јасна и прихватљива. Наиме, он је, поред осталог, рекао „да значајна улога Црногорске федералистичке странке у историји Црне Горе није ни поменута у овом *Прегледу*“. Не знам да ли се таква оцјена улоге ове странке може прихватити. Мени се чини да не може. Јер Федералистичка странка не само што није имала значајну улогу у историји Црне Горе него та странка није ни обухватала цијелу Црну Гору да у њој дјелује и остварује свој утицај и игра улогу.

Мени се чини да такве формулације и тврде ставове треба избјегавати, јер има срезова у Црној Гори у којима Федералистичка странка није имала никаквог утицаја нити политичког значаја.

Има ту и тамо још неких, махом ситнијих, фактографских недостатака које је лако отклонити, а што треба учинити првом приликом. Тако на страни 402. треба утврдити да се ЦК КПЈ и ВШ нијесу „у фебруару 1942. године снабдјели радио-станицом“. Они су ту станицу имали раније, него је тада из Горажда, и то први пут, успостављена директна веза између КПЈ и Коминтерне, што је од посебне важности. Раније је та веза била нередовна и посредна, преко неких радио-станица на неослобођеној територији. Даље, на стр. 71. стоји: „У неким крајевима Македоније било је забрањено кретање без пасоша“. Очигледно се не ради о пасошима, него о дозволама за кретање. Прва британска војна мисија дошла је у Врховни штаб док је овај био на Жабљаку, 28, а не 27. маја 1943. године (стр. 413), и сл.